

SZÍNHÁZTUDOMÁNYI

SZEMLE

32

B U D A P E S T 1 9 9 7

SZÍNHÁZTUDOMÁNYI SZEMLE

32.

BUDAPEST, 1997

Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet,
valamint az MTA Színház- és Filmtudományi Bizottságának folyóirata

Szerkesztette: Török Margit

Megjelent Madách Imre születésének 175. évfordulójára.

Készült a Fővárosi Önkormányzat Kulturális Bizottsága, a Nemzeti Színház
és az Országos Madách Emlékbizottság támogatásával.

ISBN 963 9000 035

ISSN 0133-9907

Kiadja az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet

Felelős kiadó: dr. Király Nina

Felelős szerkesztő: Török Margit

Szedés-tördelés: Baumann Miklós

Készült az OSzMI Nyomdájában

Felelős vezető: Török Margit

STRIKER SÁNDOR

Stílus és gondolat

A szövegváltoztatások hatása a Tragédiára

*Majd mindenki ostobábban ír,
mint gondol.*

MADÁCH: KÜLÖNFÉLE JEGYZETEK
AESTHETIKA

*Sok van jegyzeteim közt, hol az én javításom sí mább,
de a te könyved erősebb*

ARANY JÁNOS LEVELE MADÁCH IMRÉHEZ
1861. NOVEMBER 5-ÉN

Az 1861–62-es esztendőben két költő pályáíve találkozott hirtelen – írhatnánk, s mondhatnánk hangzatosan: a *Tragédiát* szerző Madách Imréé, s a művet nagyközönség elé bocsátó Arany Jánosé.

Állításunk azonban csak a személyes érintkezés létrejöttének tekintetében igaz, hiszen a pályáívek szempontjából ez a találkozás korántsem gyakorolt azonos befolyást a két érintettre. Míg *Az ember tragédiája* kéziratát Arany Jánoshoz eljuttató Madách sorsát végül is eldöntötte ez a keresztút, addig Arany életét és költészetét vizsgálva igen csekély nyomát lelhetjük fel e találkozás bármiféle utóhatásának. A kapcsolatfelvétel eredménye végső soron a *Tragédia* nyilvánosság elé bocsátása, s ezzel a magyar irodalom panteonjába helyezése lett, ezért – mielőtt a mű szövege szempontjából kialakult közös eredőt megvizsgálánk – érdemes mintegy felvillantanunk a két költő néhány olyan személyiségjegyét, mely a „közös szövegváltozatót” mint végeredményt némiképpen megmagyarázza.

Közismert, hogy még az első közvetett találkozás is külső személyek közbenjárásának eredményeként jött létre. Madách Imrét legjobb barátja, Szontágh Pál ötlete vette rá, hogy egy év pihentetés után elküldje a *Tragédiát* Aranyinak, míg ő előbb bizony kedvet-

lenül toltta félre a kéziratot, s csak egy újabb közbenjáró, a költő és politikus Jámbor Pál (Hiador) noszogatására vette azt ismét kezébe. E másodszori kézhezvétel – miként azt nevezetes 1861. szeptember 12-i, Madách-hoz írt levele tanúsítja – most már meggyőzte Aranyt, hogy „Az *'Ember Tragoeidiája'* úgy conceptioban, mint compositioban igen jeles mű.” Noha, teszi hozzá azonnal „csak itt-ott a verselésben – meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lyrai részek nem eléggé zengők.”

E megállapítás s az azt követő javítások végül döntőnek bizonyultak a *Tragédia* sorsát illetően, azonban mielőtt a szövegváltoztatásokra kitérnénk, vessünk egy pillantást, mint fentebb jeleztük, a két költő alkotói világát, attitűdjeiket megvilágító egyéb írásaikra. Nem költészetüket kívánjuk összevetni, hiszen számos verse ellenére Madách lírai költészete még drámái, ám főként a *Tragédia* szempontjából sem számottevőek, nemhogy azokat Arany János költészetéhez mérhetnénk. Személyiségükről, költészetéhez és társadalomhoz való viszonyukról azonban közvetlenül tanúskodnak tanulmányaik, leveleik, s rövid jegyzeteik is, ezekből emelünk ki e helyütt néhány motívumot.

Meg kell jegyezni, hogy figyelemre méltó már önmagában a tárgyi eltérés is, azaz hogy milyen tematikájú reflektív írások alkotják írói munkásságuknak ezt a részét. Arany főbb tanulmányai cím szerint a következők: *Zrínyi és Tasso, Naív eposzunk, A magyar nemzeti vers-idomról, Visszatekintés, Bánk Bán tanulmányok, Irányok, Irodalmi hitvallásunk, A magyar népdal az irodalomban, Írói arcképek*, valamint bírálatok és kisebb cikkek és maga a harminc esztendőn áthúzódó irodalmi levelezés.

Madách négy tanulmányán kívül, melyek a következők: *Művészeti értekezés, Eszmék Léliáról, Az aesthetika és a társadalom viszonyos befolyása, A nőről, különösen aesthetikai szempontból*, olvashatók még az ő cikkei is, melyek tárgyára később kitérünk, valamint politikai szereplésének megfelelően megyei, illetve országgyűlési beszédei, valamint mindezekon kívül vegyes tárgyú feljegyzései is. (Ez utóbbi vonatkozásában megjegyzendő, hogy életében publikálatlan gondolat- és gondolatcsírákról van szó, míg Arany János egy-egy észrevételét, ahogy azt a *Tisztelt író-társ!* kötetben 1993-ban az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Társzékének Arany-szemináriuma Kovács Sándor Iván vezetésével kiadta, láthatjuk, az ő megjegyzései irodalmi lapokból, publikálás utáni állapotukban voltak kigyűjthetőek.) Madách kora ifjúságától kezdődő levelezése ugyancsak alkotói pályájának részeként vizsgálendő.

A két költő teljes elméleti munkásságának összevetése ennél az áttekintésnél mélyebb és átfogóbb tanulmányt érdemel. E helyütt pusztán arra lehet felhívni a figyelmet, hogy Arany János ilyen irányú műveit – még ha közhelyszerű is a megállapítás – elsődlegesen maga az irodalom, benne főként a költészetten problémaköre, míg Madách Imréét az irodalom és társadalom, a széptan és a társadalom – miként azt írta eredetileg – „viszonyos befolyása” jellemzi, s politikai-közéleti írások tekintetében egyértelműen Madáchnál találjuk meg e tárgykör túlsúlyát.

Vajon pusztán személyiségjegybéli különbségekkel magyarázhatjuk-e ezt a, ha úgy tetszik irodalomtörténeti tény? Arany János önéletrajzi írásából, amelyet Gyulai Pál kérésére 1855-ben írt, kiderül, hogy a közélet iránti affinitás belőle sem hiányzott. „1845 tavaszán – írja – a megyei élet kicsapongásai, melyek szemem előtt folytak, némi szatíri-

kus hangulatot gerjesztének bennem, és megkezdém minden előleges terv nélkül, írni az Elvesztett alkotmányt. A darab, eredetileg, nem volt a nagyközönség elibe szánva, csak magán-időtöltésül kezdék abba, hogy kiöntsem bosszúságomat, mire más terem nem igen vala, nem tartozván a kiváltságos osztályhoz. (N.B. Nagyapám nemes volt, s apám, a kutyabőrnek birtokában, nem vala képes visszaszerezni e kiváltságot, minthogy erdélyi fejedelemtől, I. Rákóczi Györgytől, nyerte volt azt a család.) (in: *Magyar Klasszikusok* A. J. Bp., 1953. IV. kötet 13. old.)

Egyértelműen kitűnik e levélből, hogy Arany a negyvenes években nem-nemesi származása miatt eleve nem tölthetett be hivatalos közéleti szerepet, azonban, mint ahogy az magából az idézett önéletrajzi írásból másutt kiderül (ami egyébként szintűgy köztudott), Arany János elsősorban anyagi okokból még a debreceni kollégiumot is kénytelen volt otthagyni, s így értelemszerűen – Madách Imrével ellentétben – ő nem folytatott egyetemi tanulmányokat sem.

A *Tragédia* szerzője ezzel szemben a reformkori vidéki nemességre jellemző, azon belül is a centrista körökhöz tartozó közéleti pályáját a pesti egyetemen alapozta meg, s már 1842-ben Nógrád megye tiszteletbeli főjegyzőjévé választották, melyről bár egészségi állapota miatt lemondani kényszerült, mégis 1844-től mint megyei táblabíró tevékenykedett. Pályájuk politikai és közéleti oldalának e vázlatos összevetése is mutatja tehát, hogy míg Madáchot származása és neveltetése egyaránt a társadalmi közéletiség felé irányította, addig Arany János pusztán saját ereje és tehetsége révén lett találkozásuk idejére a magyar költészet fejedelme, s a költészet közéletének vezető alakja.

Kétséges rang-e hát a Tudomány?

Homályos származás-e a sugár,

Amely az égből homlokomra szállt?

Hol van nemesség más ezen kívül? (Madách eredetije)

kérdezi Kepler-Ádám az első prágai színben, s valóban Madách 1861-ben már mint rangban magasan felette állónak küldi leveleit Arany Jánoshoz így írván alá: „alázatos szolgája és tisztelő honfi társa.”

Hiszen írói rangját Arany nemcsak költészetével, hanem saját erejéből megszerzett akadémiai szintű tudásával vívta ki. Mint tudjuk az 1850-es évek végére, nagykőrösi gimnáziumi tanárként kidolgozta a magyar költészet addigi legteljesebb verselméletét is A *magyar nemzeti vers-idomról* című dolgozatában, mely 1856. évi országos megjelenését követően (Új Magyar Múzeum szerk. Toldy Ferenc) jó időre a magyar verstan alapvető, s mindmáig megkerülhetetlen munkája lett. Ez az úgynevezett programértekezés a nemzeti vers, a versritmus gyökereit és sajátosságait volt hivatva feltárni, „ama ritmusét, melyet, költészetünk érdekében, nem ignorálni, de nyomozni, nem mellőzni, de továbbfejleszteni tartozunk.” (u.o. 45. old.)

Az ütemek, a metszetek (cezúra) és a verslábak kategóriái mellett hangsúlyozza e tanulmányban Arany a gondolatritmus szerepét is, s talán e ponton már nem is kell túlmennünk ahhoz, hogy összességében bőségesen előkészítettnek ne tekinthessük a *Tragédia*

diával történő, nem sokkal későbbi találkozását: költői érdemein túl is kétségtelenül ő volt a korát meghatározó, költészettanból és stílusból legfelkészültebb költője hazánknak.

Madách Imre szellemi háttére azonban – mint azt fentebb jeleztük – jóval iskolázottabb, akadémikusabb volt Aranyénál, s a pályájukra imént származási okokra visszavezetett, a politikai-közéletiségükben tapasztalható különbségeken túl őt nagyfokú természettudományos és filozófiai érdeklődés, valamint a családi könyvtárra alapozott rendkívüli olvasottság is jellemezte. A latinul, görögül, németül, angolul, franciául és természetesen magyarul olvasni-írni egyaránt tudó ifjú Madách számára, Arannyal ellentétben, az ókori klasszikusoktól a kortárs nagy művekig ténylegesen a teljes világirodalom *otthon* állt rendelkezésére, ahogy azt könyvtárának jegyzékéből bárki megállapíthatja. Míg Arany már idézett önéletrírásában közli, hogy ifjúkorában még Shakespeare-nek is csak gyengébb műveihez jutott hozzá Szalontán, és olvasmányainak jelentős részét gyermekként kénytelen-kelletlen a kor ponyvairodalma tette ki, addig Madách mintegy ezeröttszáz klasszikus és kortárs remekműből válogathatott, melyből Szücsi József 1915-ben közzétett listáján 1084-nek a címe máig fennmaradt. (Kénytelen vagyok itt megjegyezni, hogy Madách után másfél évszázaddal, napjainkban egy 1996. évi felmérés adatai szerint a mai magyar tanítók 27 %-ának, tehát közel egyharmaduknak otthoni könyvtára kevesebb mint 50 könyvből áll, vagyis a madáchi könyvtár 3,3 %-a; lásd Iskolakultúra, 1996. 12.szám!)

Madách Imrét azonban alábecsülnénk, ha pusztán könyvei mennyiségével kívánnánk jellemezni. Tanulmányai és cikkei, mint említettük, elsősorban a társadalomhoz való viszonyukban elemzik mindenkori tárgyukat, akár az esztétika, akár a nő a kitűzött tematika. Itt azonban a rövidség okán inkább jegyzeteiből idézünk, azt megvilágítandó, hogy milyen gondolatok bukkantak fel, akár kifejtetlenül is, a *Tragédia* szerzőjének szellemi világában.

Közép számítás bolondság, teszem azt – írja kritikával kora s a jövő statisztikáiról –, sok 1 éves korában hal, más 70 éves korában, középszám 30 – pedig akkor senki sem hal meg.

Nagyszerű ember volt, ki először halhatatlannak állítja a lelket. – írja másutt – Nagyszerű, ki először megtagadta. – Teszi hozzá az oly ismerős luciferi fordulattal.

A büntetés morális megrovás, hiába hát az ítélet a közvélemény ellenében, mint a politikai bűnökénél. – jegyzi le a XIX. század közepén, s számunkra ez a megállapítás minden forradalom megtorlásának örökérvényű kritikája lehet.

És idézhetnénk sokáig jegyzeteit, melyeket mindenkinek olvasmányul javasolhatunk, de záráskeppen álljon itt néhány, jövőbe mutató kérdés felvetése, illetve igencsak összegző erejű állítása:

Darwin rendszere – írja A fajok eredete megjelenése után szinte hónapokkal (!) – mégis feltételez egy organizmust legalább, s honnan ez? – kérdezi, megelőlegezve a fehérvérket kutató, az életet onnan levezető huszadik századi Oparin-elméletet.

Axioma a fizikára nézve, hogy minden, ami lehet, van. – mondja a világról, s hasonlóan kiegyensúlyozott állítást tesz a hit dolgában is:

Mi az oka, hogy annyi hitetlen ember van a világon, tén nem egyéb, minthogy némelyek azt akarják, hogy igen is sokat higgyünk.

S hogy napjaink politikusaihoz és választóihoz is volt, s van egy-egy mondata, azt nem mulaszthatjuk el felidézni, hisz az első akár korunk mottója is lehetne, miszerint:

A törvényhozás ne avatkozzék abba, amit privátok végezhetnek.

Míg a második a választópolgároknak intés:

A képviseleti rendszer kevésre szüri befolyásunkat. Úgyszólván gyermekjáték, mi a miénk marad, de ily játékok táplálják a lelket.

E gondolatok összetettsége és kiegyensúlyozottsága talán meglepő még a mai olvasónak is, és egyértelműen láttatják velünk: Madách Imre a világot nagy egészként szemlélte, s igen távol állt tőle, hogy valamely eszme- vagy hitvilág kizárólagos követője legyen. Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni e tényt a *Tragédia* szövegváltoztatásának elemzését bevezetendő, hiszen a két nagy személyiség találkozásakor a stílus és a gondolat két zsenije találkozott, két külön világ egy-egy nagy képviselője.

Madách Imre stílusa, nyelvezete ugyanis valóban sajátos. Arany és a kor követelményeitől messze álló, hogy András László nemrég elhunyt Madách-kutató kedves meghatározásával éljünk, szókészlete és ortográfiája tele volt „alsósztrégovaizmusokkal”. Ennek megfelelően Arany mintegy ezer sornyi javításának döntő része az olyanfajta téves vonzatok következetes kiküszöbölését szolgálta, mint például a „dacolhatok neki” helyett a „dacolhatok vele” fordulatok alkalmazása. A vonzatok javításán kívül a nyelvfejlődést követő módosítások is szükségesek voltak, így a többször előforduló „aztat” és „nem-e” kifejezések átírása, valamint a németes, tükörfordítás jellegű magyartalanságok, mint például a „De még ha is” átformálása „Vagy ha igen” fordulatra.

A nyelvtani archaizmusok vagy egyszerű helyesírási hibák mellett Arany a régies, vagy a helyi szóhasználat nagy részét is megváltoztatta, így lett az „araszt”-ből „arasz”, a „trágyaturony”-ből „trágyaféreg”, a „silledsz”-ből „süllyedsz”, a „neét”-ből „nejét”, stb. Az ilyen és hasonló javítások valóban gördülékenyebbé, nyelvileg helyesebbé, összességükben olvashatóbbá, a későbbiekben pedig előadhatóbbá tették a *Tragédiát*. Igaz viszont az is, hogy Arany javításait az utóbbi nyelvi, szókészleti és jelentésbeli változások nem minden esetben igazolták. Így például a „Párizs” szókép hiába alakult „Páris”-zsá Arany keze nyomán, ha később a Madách-féle íráskép vált általánossá, tartalmilag pedig a „nyegle” kifejezés ma már nem hordozza az akkori „kuruzsló, csaló” értelmet, a „dőre” pedig a „hiábavaló” jelentését veszítette el napjainkra, s így bizony mindkettő értelmezésre szorulhat a mai olvasónak és nézőnek.

A szöveg csaknem egynegyed részét érintő, következetes és mint írtuk, döntő részben indokolt változtatások néhány ponton azonban akaratlanul is megbolygatták a *Tragédia* gondolati egységét. Sőt hozzá kell tennünk, akad olyan javítás is, amely Madách világszemléletének jelzett komplexitását, természettudományos megalapozottságát homályosította el. E javítások álláspontunk szerint hozzájárultak ahhoz, hogy a *Tragédia* szövege több vitát váltott ki, semmint azt az eredeti változat indokolta volna. Az alábbiak-

ban, mintegy szemléltetésképpen megemlíünk néhány olyan változást, amely a stílus jávára, azonban a gondolat kárára módosította a textust.

Az első színben Arany „mesteremberesnek” vélte a nyitó sorokat, ahol is a világ-egyetemről alkotott képet, javítását követően, a következőképpen olvashatjuk, s hallhatjuk:

*Év-millióig eljár tengelyén,
Mig egy kerékfogát ujítani kell.*

E gördülékeny sorok azonban behozták a műbe a világmindenség *tengelyének* gondolatát, melyet Madách – többek között Humboldt *Kosmosa* és egyéb olvasmányai hatására – nem írhatott le, s valóban az ő felfogása szerint

Év-millióig szépen elforog

a világ, anélkül, hogy tengelye lenne, hiszen nincs is, ám tudható, hogy azért forogni forog.

Nem természetfilozófiai, de politikaelméleti változtatás lett az eredménye annak a nyelvi szándéknak, amikor Arany a második színben túl kemény hangnak ítélte a

Mégis csak zsarnok a mi alkotónk

fordulatot Éva szájából, s akár nyelvtanilag, akár világnézeti tartotta is keménynek a létrejött változat, miszerint

Mégis csak kegyetlen a mi alkotónk

elvette a lázadás ősi jogcímét az emberpártól, hiszen a népfelség elve szerint a zsarnok ellen lázadni nem pusztán jog, de kötelesség is.

Másutt már említett, a kanti filozófiára és elsősorban az erkölcsfilozófiára vonatkozó és reflektált álláspontunk szerint Madách ifjúkori írása, a *Művészeti értekezés*, melyben a tragédiák működési elvét elemezte tizenkilenc évesen a majdani drámaíró. Itt olvasható, hogy a hőst jogcíme alapján eszmék vezérlék, s amikor Tankréd csalódottan állapította meg – Madách eredeti megfogalmazása szerint – hogy

*Csatára szálltam szent eszmék miatt,
S találtam átkot hitvány felfogásban,*

akkor bizony ezt az okhatározót célhatározóval felcserélni nem volt indokolt, mint ahogy az megtörtént, s lett belőle a következő sor:

Csatára szálltam szent eszmék után

hiszen Ádám-Tankréd nem *kereste* ezeket az eszméket, hanem valóban *miattuk* szállt csatára.

Apró, ám mai szemmel nem mellékes tény, hogy az első prágai színben Ádám-Kepler nem a „szellem, tudás”, de „a Tudomány” szerinte kétségbe nem vonható rangjára hivatkozik – nagybetűvel – Borbála-Évával szemben, és ez ismét egy jogcím, mely Arany változtatása nyomán veszített konfliktus-ábrázoló erejéből.

S végül meg kell említenünk az utolsó szín két kardinális változtatását. A helytelen vonzatok módosítása itt is megtörtént, azonban e helyütt igen súlyos zavart okozott a mű gondolati, és a szereplők közötti viszonyrendszerében. Luciferrel vitázva Ádám így kiált fel az átiratban:

Daczolhatok még isten, véled is

s azt hihetnénk, s hitték is napjainkig, hogy e jelenetben Lucifer győzedelmeskedett, hisz Ádám az Úrral szemben kíván öngyilkosságba menekülni. Az eredeti sor szerint azonban, nyelvtanilag, igaz, helytelenül, de ez állt:

Daczolhatok még istennek, neked (!)

s ez alapvetően más szituációt szándékolt közölni. Ádám sem az Úr, sem Lucifer mellé nem tud és nem kíván állni, tehát mindkettőjükkel dacolva kíván mindörökre „végetvetni a komédiának”. Téves tehát Lucifer mellé helyezése, így utólag. Különös módon Arany másik javítása éppen ellenkező irányú tévedést okozott a mű megítélésében néhány sorral lejjebb. A híres állítás, miszerint Lucifernek Ádám, mikor amaz a tudás által elnyert nagyságáért, annak eltagadásáért vonja őt kérdőre, így válaszol:

Hiú káprázat volt: ez nyugalom!

Bizony nem így hangzott ez a sor eredetileg. Sokan interpretálták e felkiáltást, mint Ádám istenhez térését, annak ellenére, hogy néhány pillanattal később saját bevallása szerint az emberhöst „rettentő látások gyötörték” s ezen / *Bizonytalanság a pokol*. S valóban a madáchi koncepció szerint ez a sor eredetileg így hangzott:

Hiú káprázat volt, nyugalmamért.

azaz Ádám, az ember, mint mindannyian, mindörökre elveszítettük nyugalmlunkat a tudás megszerzésekor, az önmagunkra eszmélés pillanatában, hiszen saját sorsunk hiábavalóságát és végességét kellett s kell azóta is oly gyakran éreznünk s megpillantanunk.

Felvethető, hogy vajon miért maradhattak így e módosítások, vajon miért nem tett ellenük semmit Madách és – legfőképpen – miért nem látta maga Arany János változtatásainak hatását? Először is, mint az levelezésükből kitűnik, Madáchnak nem volt másik kézírata, még piszkozata sem, amivel Arany javasolt változtatásait összevethette volna, és személyes, szóbeli konzultációra az első kiadás megjelenéséig sem került sor. A második kiadást is az eredeti kézirat nélkül javította kissé át Madách. Ami Arany akaratlan, az általa pusztán stilisztikainak vélt módosításait illeti, azt metaforikusan úgy jellemezhetjük, hogy bár Arany ismerte az angol- és a franciakertek szerkezetének és nyírásának művészetét és annak minden fortélyát, de nem ismerte – mint jeleztük, nem ismerhette – a japánkert filozofikus struktúráját, amelyben néhány kavics elmozdítása akár magát a nagy egészt is módosíthatja.

A fenti elemzés szándéka, összegezve nem más, mint kísérlet arra, hogy Madách Imre gondolatai az itt-ott esendő és ezért javított stíluson túllépve ismét maradéktalanul érvényre juthassanak. E szövegkritikai munka cáfolni szándékozik némiképpen az irodalomtudományt az álláspontját, miszerint „e tudomány (a szövegkritika, *A szerz.*) az

exhumálás és agnoszkálás borzongató műveletére vállalkozott, s a balzsamozás művészetét gyakorolta”. (Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk*. Bp., 1992. 65.) Az irodalmi szöveg, s főként a *Tragédia* szövege korántsem halott test, sőt minden olvasó és néző számára elevenen ható szellemi organizmus. Nem a balzsamozás volt tehát a szándékunk, hanem éppenséggel igazi, eredeti elevenségének, erejének kimutatása.